

Osmanlı Döneminde Bosna Hersek Ekonomisinin Temelleri
Fundamentals Of The Bosnia and Herzegovina Economy During The
Ottoman Period

Ahmet UZUN

Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, auzun@akdeniz.edu.tr

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Geliş: 10 Haziran 2017

Düzeltilme Geliş: 28 Haziran 2017

Kabul: 6 Temmuz 2017

Anahtar Kelimeler:

Bosna, Hersek, Bosna-Hersek ekonomisi, Osmanlı devleti

© 2017 PESA Tüm hakları saklıdır

ÖZET

Bu çalışmada ağırlıklı olarak 19. yy'a ait belgelere dayalı olarak Bosna-Hersek ekonomisinin temel özellikleri hakkında kısa tespitler yapılmaktadır. Bosna Hersek'te Osmanlı döneminde tarım, hayvancılık, madencilik, ormancılık, imalat faaliyetleri ve ticarete dayalı bir iktisadi yapının gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır. Bölgede askeri hareketliliğin yoğunluğu ve toprak sahipliğiyle ilişkili sorunlar sosyal ve ekonomik hayatı olumsuz etkilemekteydi. Merkezi devlet Bosna'da siyasi ve iktisadi hayatın istikrarına büyük önem vermiş, ortaya çıkan sosyal sorunları rasyonel bir zeminde ve merkezi iktidarın gücü ölçüsünde gidermeye çalışmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 10 June 2017

Received in revised form: 28 June 2017

Accepted: 6 July 2017

Keywords:

Bosnia, Bosnia and Herzegovina, Bosnia and Herzegovina economy, Ottoman Empire

© 2017 PESA All rights reserved

ABSTRACT

This study aims to investigate the main characteristics of the Bosnia-Herzegovina economy, based mainly on the Ottoman archival documents from the 19th century. It can be said that in Bosnia and Herzegovina, during the Ottoman period, an economic structure based on agriculture, stockbreeding, mining, forestry, manufacturing activities and trade has developed. The density of military activity in the region and the problems associated with land ownership negatively affected social and economic life. The central state has given great importance to the stability of political and economic life in Bosnia and has tried to solve the current social problems on a rational basis and within the capacity of central power.

GİRİŞ

Bosna Hersek Osmanlı idaresi döneminde siyasi, iktisadi ve mali açıdan imparatorluk için önemini korumuş bir bölgeydi. Osmanlı belgelerinde sık sık “nazik bir mevki” olarak nitelendirilmesi, Sırbistan ve Avusturya gibi ülkelere sınır olmanın getirdiği gerçeklerle yakından bağlantılıydı. Özellikle 19. yüzyılda Avusturya ve Sırp tarafından Bosna’ya yönelen tehditler (gasp, yağma, adam öldürme vs.) buraya özgü meselelerin daha farklı değerlendirilmesini, bölgeye özgü çözümler/politikalar üretilmesini gerektirmişti. Öte yandan Osmanlılar bu bölgeyi “mümbit ve mahsuldar” bir coğrafya olarak görmekte ve bu da yöreyi ekonomik ve mali açıdan önemli hale getirmekteydi. Bu önemine rağmen, Osmanlı döneminde Bosna tarihiyle ve özellikle de ekonomi tarihiyle ilgili çalışmalar oldukça sınırlıdır. İşte bu çalışmada, ağırlıklı olarak 19. yüzyıl Osmanlı arşiv belgelerini kullanarak, Bosna’da iktisadi yapının temel özellikleri ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu yönüyle incelememiz, ileride Bosna-Hersek’in sosyo-ekonomik tarihiyle ilgili yapmayı planladığımız kapsamlı çalışmaya ön hazırlık niteliği taşımaktadır.¹

1. Nüfus ve Yerleşim

Tapu Tahrir defterlerine dayalı olarak yapılan tahminlere göre Osmanlı idaresinin ilk dönemlerinde Bosna Livasının nüfusu değişkenlik göstermekteydi. Buna göre tahmini olarak nüfus, 1489 yılında 163 bin, 1530’da 110 bin ve 1542 yılında da 108 bin civarındadır. Toplam nüfusun büyük bir bölümü kırsal bölgelerde yaşamaktaydı. Şehirli nüfusun oranı zamanla az da olsa artış göstermiştir. Yine Müslümanların toplam nüfus içindeki oranı da zamanla artmıştır. (Yardımcı, 2004: 35-37). Osmanlı’nın bölgede şehir hayatının gelişmesi için istikrarlı bir ortam oluşturduğu, imar faaliyetlerine önem verdiği ve bu sayede Bosna’daki şehirlerin giderek daha fazla Osmanlı karakteristiklerine büründüğü düşünülebilir.

Nüfus hareketlerini tarihsel olarak çok farklı faktörlerin etkilediği açıktır. Bosna özelinde bakıldığında, idari değişikliklerin yanında bölgenin özellikle 19. yüzyılda siyasi karışıklıklara sahne olması ve bunlardan kaynaklanan göç vb. hareketler, nüfus dengelerini belirli ölçüde etkilemişti. Detaya girmeden diyebiliriz ki, Osmanlı idaresinde Bosna’nın nüfusu zaman içinde artış göstermiştir. 1875 yılına ait bir sayımda Bosna-Hersek nüfusu 1.051.000 olarak aktarılmaktadır. Nüfusun bileşiminde Müslüman Boşnakların yanında Ortodoks Sırp ve Katolik Hırvatlar bulunmaktaydı (DAGM, 1992: 3). Öte yandan Osmanlı arşivindeki belgelerde bölgede bir Yahudi nüfusun var olduğu da anlaşılmaktadır. Yine Yenipazar kazasında Müslüman Kıptilerin varlığından söz edilmektedir. 1860’larda bu kazada 241 kişinin Müslüman Kıpti sıfatıyla bir miktar maktu vergiye tabu tutuldukları görülmektedir (BOA, ML.VRD. d 3077, 1275: 12).

2. Sosyal Meseleler

19. yüzyıla ait belgeler incelendiğinde Bosna-Hersek coğrafyasında genel olarak halkın üzerindeki mali yükümlülüklerin fazlalığının ve toprak tasarrufuna bağlı sorunların yoğun bir şikâyet konusu olduğu görülmektedir. Yüzyılın ortalarına doğru bölgeye yönelik özel teftişler yapılmış, bazı özel tedbirler uygulamaya konmuştur. Kısaca ifade edilirse, sorunların bir kısmı tüm halkı, bir kısmı da gayrimüslim tebaayı ilgilendirmekteydi. 19. yüzyılda bölgedeki askeri hareketlilik devletin taleplerinin artmasının temel bir nedeniydi. Yüzyıl ortalarında Bosna valisinden ulaşan bir yazıda eyaletteki halkın vergi yükünün ağır olduğu, devlet görevlilerinin ulaşım hizmetlerini beygiri olan reayadan ücretsiz temin ettiği ve bu durumun halka baskı oluşturması yanında insanların tarımdan geri kalmalarına yol açtığı belirtilmekteydi. Valiye göre, (kendisinden önceki) Bosna valileri halka kendi harcamalarını karşılama adına çeşitler yükler getirmekte, bu durum halka dağıtılan vergi miktarını artırmaktaydı. Vali, hükümete, bu

¹ Bu çalışmanın ilham kaynağı, bir fikir ve eylem insanı olarak büyük değer verdiğim merhum Cumhurbaşkanı Aliya İzzetbegoviç’in, 25.11.1991’de Bosna Hersek devlet günü sebebiyle yaptığı konuşmasında, Bosna’nın tarihi mirasıyla ilgili çalışmaların yetersizliğinden yakınması olmuştur. Bilge Kral konuşmasında, “Bosna Hersek’in kültür ve medeniyet mirası hakkında büyük çalışmalar nerededir?” diye bir soru sorarak, Bosna’nın geçmişini oluşturan şeyler hakkında çok az şey bildiğini ve burada çok şey yapılması gerektiğini belirtir (İzzetbegoviç, 2007: 49). İşte bu çağrıya bir karşılık olarak, büyük bir aidiyet hissi taşıdığımız Bosna halkının kültürüne küçük bir katkı yapmak temel amacımızdır.

durumunun önüne geçilmesi adına valilere harcamaları için maaş bağlanması, mümkün olur ise halkın vergilerinin bir miktar indirilmesi, halka yüklenen çeşitli angaryaların kaldırılması, cizye ve diğer vergilerin maktu suretiyle hazineye nakit girecek şekilde alınması gibi önerilerde bulunmuştur. Hükümet, bu önerilerin çeşitli kurullarda müzakere edilmesini kararlaştırılmıştı (BOA, HR. MKT 20/66: 1264). Belirtilen bu sorunların giderilmesinde yeteri kadar mesafe alınmadığını daha sonraki tarihlere ait belgelerden anlayabiliyoruz. Örneğin Hersek kaymakamına ait 1866 tarihli bir yazıda, bölgede askeri harekât ve mühimmat nakli işlerinde halkın önemli görevler üstlendiği ve bu yüzden hayvanlarının telef olduğu ve topraklarının ekilemediği ve bu durumun devam edemeyeceği belirtiliyordu (BOA, MVL 1066/10: 1283).

Gayrimüslim nüfusun hoşnutsuzluğu ağırlıklı olarak vergiler ve toprak sahipliğiyle ilişkiliydi. Yerel yöneticilerden ulaşan bilgiler, hoşnutsuzluğun sebepleri arasında askeri hareket nedeniyle reyanın (gayrimüslim nüfus) hasara uğramasına, vergilerde hafifletme ve düzeltme (tadil ve tesviye) usulünün gözetilememesine, halkın elindeki silahların toplanmasına ve dış tahriklere vurgu yapıyordu. 1852'de, Rumeli ordusu müşirinin aktardığı bilgilere göre bölgede reaya arazi, hane ve mülkleri olmadığı için adeta Müslümanlara göre hizmetçi konumunda bulunmakta ve ayın yapacak yerleri olmadığı için başka yerlere gitmekte ve bu halde iken vergi vermeleri ağır bir yük yaratmaktaydı. Müşir, sorunun giderilmesi için gayrimüslim halkın emlak sahibi olması ve ayın yapacak yer sorununun giderilmesi gerektiğini vurgulamıştı (BOA, İ.MVL 8984: 1268). On yıl sonrasına ait bir belgede Bosna'daki halkın miri mürettebatının (devlete karşı mali yükümlülüklerin) *virgü ve aşardan oluştuğu*, buna nadiren üçleme maddesinin eklendiği, buna karşılık, Hıristiyan halkın iane-i askeriye dâhil yedi farklı aidat ödediği ve bu durumun ağır bir vergi yükü görüntüsü yarattığı ve vergilerde bir düzenleme ihtiyacı olduğu belirtilmekteydi (BOA, MVL 949/62: 1278).

Arşiv belgelerine dayalı olarak Osmanlı yönetiminin bölgedeki sosyal huzursuzlukları örtbas etme gibi bir yola başvurmadiği ve merkezi iktidarın, gücü ölçüsünde sorunlara rasyonel bir temelde çözüm bulma gayretinde olduğu söylenebilir. Nitekim Osmanlı yönetimi bölgedeki huzursuzlukların gerçek sebeplerini tespit ederek bunları gidermeye dönük çeşitli düzenlemeler yapmış ve bu çerçevede huzursuzluğun gerekçelerini tek tek inceleyerek gelen önerileri değerlendirmiştir. Hükümet silahların toplanmasının sınırdaki halkı, karşı taraf eşkıyasının saldırılarına karşı zayıf bırakacağı iddiaları yanında, reyanın Müslümanların arazilerinde çalışmakla baskı altında olup olmadıklarının ve kimlerin vergi yüklerinin ağır olduğunun incelenmesini de talep etmiştir. Bosna valisinin verdiği bilgilere göre Bosna arazisinin fetih ve sonrasında muteber senetlerle ehl-i İslam eline geçmesi nedeniyle reaya arasında hoşnutsuzluk doğmuş olsa da reaya ve Müslümanlar arazinin işlenmesi için birbirlerine şiddetle muhtaç idiler, dolayısıyla sorunlar kanunlar çerçevesinde çözülebilirdi. Rumeli müşirine göre ise bu mahaldeki arazi adeta kimsenin mülkü olmayıp tımar ve mukataa dâhilindeydi ve reyanın arazi tasarruf edememesi bundan kaynaklanmış olabilirdi. Neticede, arazinin gerçek keyfiyetini ortaya çıkarmak için çalışma başlatılmış ve Vidin'de daha önce gospodarlık arazisi için uygulanan usulün burası için tatbik edilip edilemeyeceğinin araştırılması istenmiştir (BOA, İ.MVL 8984: 1268; HR. MKT 20/66: 1264).

Bosna'da Tanzimat'ın uygulanmaya başlanmasından sonra sosyal hayatı etkileyen değişiklikler yoğunlaşmaya başlamış gibidir. Tanzimat'ın uygulanması çerçevesinde önce bir geçici meclis oluşturulmuş ve uygulamaların detayları konusunda halk bilgilendirilmiştir. Yapılan değişikliklerden biri ihtiyaç üzere başıbozuk Arnavut askerlerden (pandor) oluşturulan birliklerin görevlendirildikleri yerlerde halktan bedava yem, yiyecek ve beygir gibi şeyler talep etmelerinin yasaklanması olmuştu. Çünkü bu askerler bir usul üzere istihdam edilmediklerinden, gittikleri yerlerde kanunsuz taleplerle halka baskı yapmaktaydılar. Tanzimat'ın Bosna'da uygulanması çerçevesinde bu suiistimalleri sonlandırmak için yeteri kadar süvari ve piyade muvazzaf asker istihdamı kararlaştırılmıştı (BOA, İ. DH 12936: 1266).

Bosna'nın Avusturya sınırına yakın bölgelerinde sosyal hayatın önemli bir özelliği karşı taraftan gelen sınır ihlalleriydi. 19. yüzyıl ortalarına ait belgelerde Avusturya sınırında çeşitli suiistimler olduğu anlatılmaktadır. Avusturya halkından uygunsuz insanlar beri tarafta arazilere müdahale etmekte ve insanlara zarar vermekteydi. Adam kaçırma, gasp ve ticaret için sınırı geçenleri haksız yere hapsedme sıklıkla dile getirilen şikâyetler arasındaydı. Bu tür

ihlallerin önlenmesi için sınırlarda karakollar ve kaleler inşa edilmesi ve içlerine asker yerleştirilmesi düşünülmüştü. Bu çerçevede, uygunsuz insanların Bosna tarafına gelmesini engellemek amacıyla pasaportsuz geçişlere izin verilmemesi istenmişti (BOA, İ. MVL 11321: 1270).

3. Ekonominin Temel Sektörleri

Bosna, coğrafi olarak dağlık ve ormanlık bir bölge özelliği taşımaktadır. Bosna topraklarının yaklaşık olarak yarısı ormanlardan, 1/3'lük kısmı tarlalardan ve kalanı da çayır ve meralardan oluşmaktaydı (Yardımcı, 2004: 1). Bu yapıya uygun olarak ülkede ormancılık, tarım, madencilik ve hayvancılık gibi faaliyetler önem kazanmıştı. Bosna Osmanlı zamanında bir sınır bölgesi olması yönüyle dış ticaret de gelişme göstermişti. Şehirlerde ise başta dericilik olmak üzere çeşitli imalat kollarının yaygınlık kazandığı anlaşılmaktadır.

3.1. Tarım

Bosna'da Osmanlı idaresinin ilk dönemlerinden beri hububat türü ürünler (buğday, arpa, darı, kapluca, yulaf, çavdar, bezelye ve bakla) yaygın olarak yetiştirilmekteydi. Ayrıca çeşitli meyveler (ceviz, üzüm, kestane, kiraz, armut, zeytin, incir) ve bostan ürünleri de pek çok yerde üretilmekteydi. Bağcılık çeşitli yerlerde gelişmişti. (Yardımcı, 2004: 92-96). Saray ve Banaluka sancaklarında bağcılık olmadığı belirtilmekteydi (BOA, MVL, 949/62: 1278). Bosna'nın iki kazasına ait 1867-8 tarihli istatistikler bize Bosna'da Osmanlı'nın son dönemleri itibarıyla tarımın özelliklerinin çerçevesini verebilir. Buna göre Banaluka sancağına bağlı Gradiška kazasında yetiştirilen bazı ürünler ve miktarları şöyleydi (BOA, ML.d. 1099: 1284).

Tablo 1: Gradiška Kazasında Yetiştirilen Ürünler (1867-8) (1 kıyeye =1,283 kg).

Ürün	Miktarı (kıyeye)
Kırmızıbiber	103
Palamut	6.170
Ceviz	290
Fındık	555
Erik	339.880
Ayva	354
Elma	24.600
Armut	32.455
Kavun ve karpuz	42.950

Kaynak: BOA, ML.d. 1099: 1284.

Burada özellikle erik üretim miktarının yüksekliği dikkat çekmektedir. Gerçekten de Bosna-Hersek'te işlive denilen bir cins erik oldukça yüksek miktarda üretilmekte ve bundan arak (rakı) yanında pestil ve kuru erik de yapılmaktaydı (BOA, MVL, 949/62: 1278).

Yine 1867/8 yılında İzvornik sancağına bağlı Memlahateyn kazasıyla ilgili bazı tarımsal bilgiler ve veriler aktarılabilir. Söz konusu yılda bu kazada ekili araziler yanında çayır ve ormanlar da bulunmaktaydı. Arazilerin büyüklüğüyle ilgili veriler şöyleydi: meralık arazi (5.225 dönüm), çayırlar (34.200 dönüm); ormanlar (8.052 dönüm); boş arazi (1.704 dönüm); ekili arazi (121.570 dönüm); bostan, sebze ve meyve bahçesi (2.158 dönüm); nadasa bırakılmış arazi (3.309 dönüm). Kazada üretilen mahsullere dair bilgiler ise şu şekildeydi (BOA, ML.d. 1100 (1284)).

Tablo 2: Memlahateyn Kazasında Yetiştirilen Ürünler (1867-8) (1 kıyye =1,283 kg; 1 İstanbul kilesi= 24,215 kg).

Ürün	Miktarı
Buğday	69.967 kile
Arpa	10.155 kile
Kokoroz	141.853 kile
Kapluca	3.482 kile
Yulaf	20.852 kile
Çavdar	2.428 kile
Darı	309 kile
Fasulye	57.646 kile
Nohut	156 kile
Keten tohumu	39.024 kile
Kendir	34 kıyye
Kenevir	39.477 kıyye
Tütün	3.846 kıyye
Soğan	59.785 kıyye
Sarımsak	1.388 kıyye
İşlive eriği	3.573 kıyye

Kaynak: BOA, ML.d. 1100 (1284).

Kişi başına yıllık zahire tüketiminin 185 kıyye (237 kg) olduğu Memlahateyn kazasında, kokoroz tüketiminin çok yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Kazada yetiştirilen ürünler ekseriyetle Tuzla-i Zir kasabasında kurulan büyük pazara, kazaya üç saat mesafede bulunan Poracık (?) köyü pazarına ve Bosna vilayeti dâhilinde Sava sahilinde olan Berhakibe (?) iskelesine nakledilmekteydi. Öte yandan kazada yaklaşık 1600 arşından oluşan bir dönüme 10 kıyye buğday ve arpa ve yulaf ve 2,5 kıyye kokoroz ekildiği, ürünlerin beygir ve öküz arabalarıyla nakledildiği, beygirlerin ortalama 80 kıyye civarında yük taşıdığı, nakliye ücretlerinin ise yazın ve kışın bir miktar farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Cetvelde yer alan bilgilere göre kazada ilkbaharda buğday, arpa, yulaf ve kokoroz ekilirken, yaz ortasından güze kadar buğday ve arpa ekilmekteydi. Halkın bir kısmı zaruret nedeniyle ürün üzerine para borçlanma yoluna gitmekte ve %14'lere varan oranlarda borçlanma söz konusu olmaktadır. Bununla beraber memleket sandıklarının kurulmasından sonra çiftçilerin sandık nizamına göre borçlandıkları ve ürün üzerine borç para alma ve ağır faizle borçlanma uygulamalarının azaldığı aktarılmaktadır (BOA, ML.d. 1100: 1284).

3.2. Hayvancılık

Bosna yöresi Osmanlı belgelerinde *hayvanatı bol, merası ve çayırı çok* bir ülke olarak tasvir ediliyordu (BOA, MVL 241/26: 1267). Osmanlı idaresinin ilk zamanlarında yörede küçükbaş hayvancılığın önem kazandığı söylenebilir. Koyun sayısının 1530 tarihinde 25 bin başa yaklaştığı görülmekteydi (Yardımcı, 2004: 97). Bölgeden çeşitli isimlerle koyun ve keçiden vergi alınması küçükbaş hayvancılığın devam ettiğinin göstergesi sayılabilir. Yine Bosna yöresinden farklı tarihlerde devlet adına koyun ve keçi satın alındığını gösteren deliller de bulunmaktadır (örneğin, BOA, D.GNK.KŞE. d. 24214: 1169). 19. yüzyıl başlarında Bosna kazalarından İrad-ı Cedid hazinesi adına yapağı resmi tahsil edilmekteydi (BOA, C. ML 4051: 1221). Bununla beraber Bosna'da koyun ve keçi yetiştiriciliği diğer Rumeli vilayetleri kadar gelişmiş değildi. Bu nedenle ağnam vergileri 19. yüzyıl içerisinde çok önem kazanmamıştı. 1863-4'te Yenipazar ilçesinde ağnam resminin uygulanmaya başlanması ve bundan bir miktar gelir elde edilmesi üzerine, Bosna valisinin talebiyle birkaç yıl sonra verginin diğer kazalara da yaygınlaştırılması uygun görülmüştü. Bu durum küçükbaş hayvancılığın bölgede devam ettiğinin göstergesidir (BOA, İ. DH 39961: 1284).

İzvorNIK sancağı Memlahateyn kazasının 1867-8 yılına ait hayvan istatistikleri bize Bosna'da yetiştirilen hayvanlar ve hayvan ürünleri hakkında bir fikir verebilir. Rakamlar şu şekildedir: (BOA, ML.d. 1100: 1284).

Çift hayvanatı (8.938 baş öküz; 1 baş manda); damızlık manda (4 baş); damızlık karasığır (1 baş boğa, 7.747 baş inek, 6.383 baş dana); damızlık hergele (514 aygır, 1.559 kısarak, 299 tay); damızlık koyun (583 koç, 8.183 dişi koyun, 7.160 kuzu); damızlık keçi (527 teke, 5.610 dişi keçi,

4.736 oğlak); koşu ve binek beygirleri (1.806 baş); merkep (4 baş); domuz (3.464 baş); tavuk ve horoz (22.811); kaz ve ördek (2.019); arı kovana (3.120 adet); bal (13.206 kıyye); balmumu (1.550); yapak (4.801 kıyye); keçi kılı (3.623 kıyye).

Rakamlar bize 19. yüzyılda Bosna kazalarında sadece küçükbaş hayvancılığın değil, aynı zamanda büyükbaş hayvancılığın ve arıcılığın da mevcut olduğunu ve ayrıca beygir nüfusunun dikkat çektiğini göstermektedir. Arşiv belgelerinde Bosna yöresinden İstanbul'a düzenli olarak at ve beygir gönderildiği, yörenin atlarının rağbet gördüğü ve hatta Bosna'da at cinsinin ıslahı için çeşitli çalışmalar yürütüldüğü yönünde bilgilere rastlanmaktadır (örneğin bkz. BOA, İ. DH 6592: 1262). Beygir ve öküz arabaları taşımacılıkta da başlıca araçlar olduğundan, hayvancılık ulaşım sektörü açısından da hayati bir öneme sahipti.

3.3. Madencilik ve Ormancılık

Madencilik ve ormancılık eski dönemlerden beri Bosna-Hersek ekonomisinin bel kemiğini oluşturuyordu. Bu yönüyle de tarihsel devamlılığa sahip başlıca sektörlerden biriydi. Bosna-Hersek'te yer altı kaynaklarının nispi zenginliğine bağlı olarak madencilik gelişme göstermiş; bakır, gümüş ve kurşun gibi madenlerin üretimi ve ihracatı önem kazanmıştı. İlk ve ortaçağlardan itibaren bir madencilik ülkesi olarak tanınan Bosna-Hersek'te Saksonyalı madencilerin sakin olduğu bilinmektedir (Aktaran, Güran, Uzun, 2006: 872). Bölgenin madencilik potansiyelinin, Osmanlıların buraya yönelik ilgisinde önemli bir etken oluşturduğunu düşünmek mümkündür.

Bosna'da 19. yüzyılda madencilik faaliyetleri önemini korumuştur. 1841 yılında eyaletin bazı bölgelerinde altın ve gümüş madenlerinin bulunduğu yönünde İstanbul'a haberler ulaşmış ve bunun üzerine Bosna valisi tarafından gerekli incelemeler yapılarak numuneler gönderilmiştir. Ortaya çıkan madenlerden demir ve kömür, mahallinde tecrübe edilmiş ve çok iyi ve üretime uygun görülmüştür. Altın, gümüş ve bakır madenleri ise Darphanede muayene ettirilmiş ve iki cins haricindekiler üretime elverişli görülmüştür. Babiâli'de yapılan değerlendirmede, bu madenlerin işletilmesinden menfaat sağlanacağı düşünülmüş, madenlerin vali ve orada bulunan Saksonyalı bir madenci aracılığıyla çıkarılarak iki üç bin kıyye cevhere kadar fabrika ve fırın inşa edilmemesi, bu miktar maden çıkarıldıktan sonra *feyz ve bereketi anlaşılır ise gerekenin yapılması* yönünde karar alınmıştır (BOA, İ. DH 2102: 1257).

19. yüzyıl ortalarında Bosna'nın bazı bölgelerinde yapılan maden incelemelerine ait tespitler şöyleydi: Kırşova (?) kazası civarındaki kilise tarafında altın madeni (içinde gümüş madeni olduğu belirtilmiş); bu kazaya iki saat mesafesi olan bir yerde sade altın madeni; Hersek sancağı dâhilinde Mostar'a beş saat mahalde Süverin (?) kilisesine 1,5 saat mesafede bakır madeni; Bosna'da Tuzla tarafında sade altın madeni; Mostar'a 4 saat mesafede vaki Garaçika'da (?) Küpürne (?) denilen mahalde kurşun madeni; Ustulçe (?) de Gile (?) köyü civarında zift madeni; Mostar'a iki saat mesafede billur madeni; Foniçe civarında Nerteveh (?) kazası civarında altın madeni (içinde gümüş madeni de olabileceği belirtilmiş); Mostar ile İstolçe (?) kazaları arasında iki çeşmenin olduğu mahalde kömür madeni (BOA, MVL 267/28: 1270).

18660'larda yeni keşfedilen bir bakır madeninin, hâsılatının beşte biri hazineye terk edilmesi koşuluyla taliplilerine ihale edilmesi kararlaştırılmıştı. Bu tarihlerde altın, gümüş, tuz ve cıva gibi madenlerin araştırılmasına yönelik talepler bulunmaktaydı. Devlet yöneticileri, bölgede altın, gümüş ve bakır gibi madenlerin olduğunu bilmekte ve müteahhitlerin işlettiği altın ve gümüş madenlerinin, damarlarının ne durumda olduğu anlaşıldıktan sonra gerektiğinde devlet tarafından işletilmesi konusunun gündeme gelmesi gerektiği belirtilmekteydi (BOA, MVL 273/40: 1280).

1878 yılında Foniçe kazasında 200 dönüm bir alanda cıva madeni çıkarıldığı ve bunun %5 vergi ve 120 lira maktu bedelle ihale edildiği anlaşılmaktadır. Daha sonra bu ihalenin feshedilmesi üzerine, madenin Avusturyalı bir kişiye %5 vergi ve maktu bir bedelle 99 yıllığına ihale edilmesi önerilmiştir (BOA, ŞD 266/50: 1295).

Bosna Hersek orman yönüyle oldukça zengindi. Devlet, ormanların korunmasını uzun vadeli çıkarları açısından gerekli görmekteydi. 19. yüzyıl ortalarında Avusturya tüccarlarıyla yaşanan

bazı problemler nedeniyle, 1864 yılında bölgeye bir orman mühendisi görevlendirilmiş ve ruhsatsız ağaç kesimi yasaklanmıştır (BOA, MVL 982/7: 1280).

19. yüzyıl ortalarına ait belgelerde, Avusturyalı tüccarlarla üst düzey Bosnalı yöneticiler arasında, merkezi devletin bilgisi ve onayı olmadan, belli koşullarla Bosna'daki ormanlardan kesrete kesilip Avusturya'ya ihraç etme konusunda anlaşma yapıldığı görülmektedir. Anlaşma çerçevesinde Hersek'te Karanta nehri mecrasında bir kereste fabrikası inşa edilmiş, fabrikanın yapılması esnasında nehrin mecrasını doldurmuş olan kayaların itirilerek taşımacılığa uygun hale getirilmesi için yollar ve binalar yapılmış, alet ve makineler nakledilmiştir. Ayrıca dağdan nehre kereste indirmek için dar bir yol yapıldığı da belirtilirken, tüm bu işlemlerin büyük masraflara yol açtığı kaydedilmiştir. Hükümet bu durum karşısında anlaşmanın iptali için girişimler başlatmıştır. Avusturya makamlarına iletilen yazıda, yerel devlet memurlarının böyle anlaşmalar yapıp yabancılara fabrika yaptırma hakkı olmadığı, bunu yapan kişinin memuriyet sınırını aştığı, devletin kendi ormanlarından dilediğine satış yapabileceği belirtilmişti. Üstelik ağaçlar dağın nehir etrafına yakın yerlerinden kesilmekte, kesilen ağaçlar ağırlıklı olarak miri ormanlarda palamut hâsıl olan meşe ağaçları olduğu için büyük zarar doğmaktaydı. Çünkü kaybedilen palamut bedeli tüccarlardan sağlanan gelirin 20 katı kadardı. Dahası, ağaçların Avusturya sınırına yakın yerlerden kesildiği ve aynı bölgede Avusturya'nın da ormanlık alanları olduğu halde, *devlet-i aliyyenin ağaçlarını kesmede başka emellerin olduğu düşünülüyordu*. Ayrıca Avusturyalı tüccarlarla yapılan anlaşmaların resmi kayıtlara girmeyen kişisel kontratlar şeklinde yürümesi açık memuriyet ihlalini göstermekteydi. Tüm bu gerekçelerle Avusturyalı makamların itirazlarına rağmen, Bosna-Hersek'teki ormanlardan tüccarın kesrete kesmesi ve kül yakması yasaklanmıştı. Yine Avusturyalı tüccarlara, yaptıkları harcamalar ne kadarsa bunun açığa çıkarılarak ödenmesi, ormanlar ve madenlerle ilgili bir nizam oluşturulması kararı da alınmıştı. Avusturyalı tüccarlar ticaretin yasaklanması halinde, yapmış oldukları harcamaların yanında, tesislerden ileriki yıllarda sağlayacakları muhtemel gelirlerin de tazmin edilmesini istemişlerdir. Devlet bu talebi, hiçbir ticaret kanununda görülür bir şey olmadığı gerekçesiyle geri çevirmişti (BOA, İ.MVL 8978: 1268).

3.4. İmalat Faaliyetleri

Bosna-Hersek'te imalat sanayi, esas olarak lonca türü bir örgütlenmeye sahipti ve bu kuruluşlar şehir sakinleri yanında yöresel pazarlar için de çeşitli malların üretimini yapıyorlardı. Bazı imalat faaliyetlerinin dış talebe bağlı olarak geliştiğini gösteren kanıtlar bulunmaktadır. Büyük çaplı sanayi teşebbüsleri ortaya çıkmamasına rağmen, 1860'larda Saraybosna'da bir tekstil fabrikasının üretime açıldığı anlaşılmaktadır (Palairret, 2000: 175-6).

Osmanlı idaresinden sonra Bosna Hersek'te şehir hayatının ve buna bağlı olarak imalat faaliyetlerinin nüfus ve talebe bağlı olarak geliştiğini söylemek mümkündür. Bosna için en önemli şehirlerden biri olan Saraybosna'nın 1489 yılında sadece üç mahallesi varken (Yardımcı, 2004: 38), 19. yüzyıl ortalarında yüz civarında mahallesi olmuştu (BOA, İ. DH 12936: 1266). Osmanlı idaresinin ilk yıllarında Saraybosna'da dericilik, tekstil, gıda malları ve alet imalatının iktisadi açıdan öne çıkan faaliyetler olduğu belirtilmektedir (Yardımcı, 2004: 41). Diğer önemli şehirlerde de genellikle hayvansal hammaddelerin işlenmesine dayalı sınaî faaliyetlerin öne çıktığı söylenebilir. Örneğin Yenipazar ve Helona şehirlerinde dericilikle ilgili zanaatlar ağırlığını korumaktaydı (Yardımcı, 2004: 47, 59).

Bosna sancağının bazı yerlerinde 19. yüzyıl başları itibariyle çarıkçılık zanaatının önem kazandığı görülmektedir. Bu zanaatın hammaddesi olarak kullanılan tuzlu ve tuzsuz gönlerden ve yağ tulumlarının her birinden 10 pare vergi tahsil edilmekteydi (BOA, C.İKT 660: 1221).

Bosna'da balmumu üretiminin önem kazandığına dair deliller bulunmaktadır. 1830'larda, eyalette üretilen balmumundan alınacak verginin valiye ihale edildiği görülmektedir. İhale detaylarına bakıldığında, dışarıya gidecek balmumu için ancak müstemem gemilerine alım izni verilmesi ve alım yapanların gümrük resminden başka kıyyede üç pare resmi miri vermesi, bu parayı vermeyenlere alım izni verilmemesi, normal halkın kendi kullanımı için balmumu alımında bu resmin uygulanmaması ve nihayetinde, gizli satış tespit edilmesi halinde iki kat vergi alınması gibi hükümlere rastlanmaktadır (BOA, C.ML 8879: 1245).

3.5. Ticaret

Bosna-Hersek'te canlı bir ticaret hayatının mevcut olduğuna dair hayli delil bulunmaktadır. Yerleşim yerlerinde küçük pazarların varlığı yanında, çeşitli kasabalarda yöresel ürünlerin mübadele edildiği büyük pazarların düzenli olarak kurulduğu, bazı ürünlerin ise Sava nehri üzerindeki iskeleden başka pazarlara ulaştırıldığı anlaşılmaktadır.

Bosna Hersek ekonomisi için Rumeli'nin diğer bölgeleri ile Avusturya ve Sırbistan yöresiyle olan ticaret hayli önemliydi. Avusturya ve Sırp tarafından alkollü içecek gelirken, zeytinyağı, şeker, pirinç, sadeyağ, çuka, fes vs. ürünler de yine yöre dışından temin edilen ürünler arasındaydı. Dışarıya çeşitli mallar ihraç edilmekteydi. Bunlar arasında balmumu, sığır derisi, tilki derisi, yağ, arak (raki) gibi ürünler öne çıkıyordu. 19 yüzyılda hububat ürünleri yanında ot, saman, erik, ceviz, kereste ürünleri, koyun, kürk, yapağı ve çeşitli madenler hem devletin ihtiyacı için İstanbul'a gönderilmekte, hem de etraf bölgelere ve dışarıya satılmaktaydı (Cevdet Paşa, 1991: 97-99). 1850'lerde yılda 50 bin besili inek ve öküzün Avusturya'ya götürülüp satıldığı belirtilmekteydi (BOA, MVL 241/26: 1267).

1779 tarihli bir belgede Saraybosna ve çevresi ile Rumeli'deki diğer kazalardan, tüccarların, topladıkları tavşan derilerini Akdeniz'de bulunan iskelelerde müstemenlere sattıkları belirtilmektedir. Bunlardan birim başına bir pare vergi alınmaktaydı (BOA, C.ML 28319: 1193). Bu tarihlerde Bosna ve çevresinden tüccarların sığır derisi ihracatı yaptıkları da anlaşılmaktadır (BOA, C.ML 27134: 1192).

19. yüzyıla ait belgelerden Yenipazar gümrüğünün önemli ve ticari yoğunluğa sahip bir mahal olduğu sonucu çıkarılabilir. Gümrüğe gelen mallardan yük hesabıyla bir vergi alınmaktaydı. Tüccarlar mallarını, içinde ne olduğunu ibraz eden mühürlü belgelerle gümrüğe getirmekte ve burada yükler açtırılmadan işlem gerçekleştirilmekteydi (BOA, MVL 1065/96: 1283).

3.6. Altyapı ve Ulaşım

Bosna-Hersek'te altyapı faaliyetleri özellikle 1860'lardan sonra hız kazanmış gözükmektedir. Bu tarihten itibaren bölgede yol, köprü, okul, telgraf hattı vb. altyapı imkânlarına dönük faaliyetlerin arttığı söylenebilir. 1862 sonlarına doğru Bosna valisinin merkeze gönderdiği bir yazıda eyalette iki yıl içinde 94 saatlik mesafelik yol yapıldığı, bu yolların üzerinde 76 adet yeni köprü inşa edildiği belirtilmektedir (BOA, MVL 958/88 (1279)).

1866 yılında Hersek kaymakamı, merkeze gönderdiği bir yazıda, göreve geldikten sonra altyapıya dönük önemli işler yaptığını ifade etmekteydi. Bunlar arasında, Mostar'da arabaların işleyeceği şekilde yollar yapılması, Mostar kazasında elli adet mağazanın inşa edilmesi, 100 civarında öğrencisi olan Mostar mekteb-i rüştiye binasının yapılması, Mostar ve Konıçe kazalarında üç adet yeni camii inşa edilmesi, nüfus sayımı yapılarak gizli kalan hanelerin açığa çıkarılması, kaza arazisinin durumuna göre üzüm ve işlive ve sair ağaçlardan büyük miktarda fidan ekilmesi, pamuk, zeytin ve keten tohumu ziraatına başlanarak bazı küçük olumlu sonuçlar alınması, şehir içinde yeni bir muvakkithane yapılması ve bunun için Avrupa'dan saatler getirtilmesi, suyolları inşa edilerek halkı su zaruretinden kurtarmaya dönük çalışmalar yapılması gibi işler vardı. Kaymakamın verdiği bilgilere göre, Hersek coğrafyası taşlık ve yolları mesdud (sınırlı) olduğundan yol yapımına önem verilmiş, 30 saat uzunluğunda şose yol yapılmış; yol yapımında kalelerde eskimiş halde duran barutlar kullanılmış, halk ise emek desteği vermişti (BOA, . MVL 1066/10: 1283).

4. Mali Olaylar ve Vergiler

Bosna-Hersek'te merkezi devletin gelirleri farklı isimlerle tahsil edilen olağan ve olağanüstü vergilerden oluşuyordu. Aşar en temel vergiyi oluşturuyordu. Yıllara göre farklı meblağlarla ihale edilen aşarın tahsil biçiminde zaman içinde değişiklikler yapılmıştı. 1849-50 yılında Bosna'nın aşar ve gümrük vergisi toplamı 10.900 kiseye (5.450.000 guruş) ulaşmıştı (BOA, İ. DH 13366: 1267). 1863-4 yılında Hersek sancağında hububat öşrü hâsılatı 3 milyon guruşa yaklaşmıştı. Bosna'nın diğer eyaletlerinde bu tarihlerde aşarda yıllık artışlar gerçekleşirken, Hersek sancağında önemli düşüşler gerçekleşmiş ve devlet bunun sebeplerini detaylı şekilde inceleme yoluna gitmiştir (BOA, MVL 1066/28: 1283).

Gümrük resmi aşardan sonra bölgede önemli bir kamu gelir kaynağı idi. 1837-8 senesinde ihdas edilen gümrük resminin, 1838-9 yılı hâsılatı 1.600 kise (800 bin guruş) tahmin edilmiştir. Takip eden yıl gümrük vergisi 1.700 kise bedel ile Bosna valisine ihale edilmişti (BOA, İ. DH 131: 1255). Ticarete bağlı olarak tahsil edilen vergilerden biri de müruriye idi. 1863 tarihli bir belgeden bu verginin Bihke, Yenipazar ve Saray gibi sancaklardan kaldırıldığını, Hersek sancağında Mostar'daki (Teretore nehri üzerindeki) köprülerden alınmaya devam edildiğini anlıyoruz. Bu ticarete arak ve yağ önemli ürünlerdi. Tüccarların bu resmin kaldırılması yönündeki istekleri uygun görülmemiştir (BOA, MVL 430/20: 1280).

Gelirlerin büyük kısmı, başta askeri harcamalar olmak üzere yereldeki kamu giderleri için kullanılmaktaydı. Tanzimat'ın uygulanmasından sonra halka yüklenecek vergiye de bu harcamaların seyri esas oluşturuyordu. Bu tür giderlerin arasında vali ve eyalet masrafları, haber getiren mübaşirlerin ücretleri, zahire nakli için ödenen bedeller, nakliye işlemlerinde kullanılan beygirler için ödenen ücretler, pandor askerlerinin ücretleri, iskelelerde görev yapanların ücretleri, iskelelerde mal indirme işlemlerinde görev alanların ücretleri, mütesellim masrafları, asker ve mühimmat naklinde kullanılan mekkari beygirlerin ücretleri, (redif) askerlerin talimi için yapılan masraflar, vs. yer almaktaydı (BOA, ML. MSF d. 4138: 1259). Bosna sancağının 1864-5 yılı masraflarına bakıldığında ise gider kalemleri arasında yer alan kalemlerden bazıları şunlardı: meclis-i kebir, aza, kâtip, tercüman maaşları, ticaret meclisi mensuplarının maaşları, muhasebe ve tahrirat işinde yer alanların maaşları, sandık emini, beytülmal memuru, kaza müdür ve kâtiplerinin maaşları, mühendis maaşları, mektebi rüştiyenin muallim maaşları ve değişik giderleri, bazı yerlerin kiralari, muhtaç ve fakara maaşları yanında, hükümet konağında mahzen inşası, köprülerin inşa masrafı, cebehane, tabya vs. inşa masrafları, tahrirat ve mühim telgraf ücretleri, bazı tamir masrafları, akçe nakliye masrafı, mefruşat masrafı, evrak-ı sahihe nakliye masrafı, askeri mühimmat nakliye ücretleri ve yıl içinde olabilecek fevkalade masraflar (BOA, ML. MSF d. 17348: 1280-81).

1850'lerde Bosna eyaletinde yerleşik olan Yahudilerin, vergilerini, eskiden beri hahambaşı marifetiyle yerli yerinde ödediklerini anlıyoruz. Bosna valisine yazılan bir emirle, Yahudi topluluğunun vergilerinin aynı usul üzere tahsile devam edilmesi bildirilmişti (BOA, C.ML 31367: 1266).

1850'li yıllara ait verilere göre Bosna eyaletine büyük meclis tarafından dağıtılması uygun görülen vergi miktarı 9 milyon guruştur. Yapılan değerlendirmelerde, yeni nüfus sayımına göre 30-40 bin yeni hanenin belirlendiği belirtilmekte ve dolayısıyla halkın 10 milyon guruş civarında bir vergiye tahammül edebileceği düşünülmekteydi. Ayrıca eyaletteki kale ve derbentlerde istihdam edilen çeşitli insanların masrafı, tamiri gereken kalelerin gideri ve diğer zuhurat masrafları için, koyun ve keçinin her başından birer guruş resim alınması ve damga ve ihtisab türü vergiler getirilmesi önerilmişti. Bu sayede 5-6 bin kise civarında kaynak yaratılabileceği belirtiliyordu. Ancak bu, eyalet büyük meclisince uygun görülmemişti. Yöneticilere göre bu miktar vergiyi halkın ağır bulması doğru değildi, çünkü Bosna eyaleti hâsılat ve sair konularda hiçbir eyaletten aşağı olmadığı gibi, hayvanatı bol, merası ve çayırı çok olan bir ülke konumundaydı. Bosna'nın gelir ve gideri muvazene edildiğinde yıllık bin kise civarında fazlası olduğu da belirtilmekteydi. Merkezde yapılan değerlendirmede, vergi artışının, bazı yerel memurların muhalefeti nedeniyle, ileride uygulanması uygun görülüyordu (BOA, MVL 241/26: 1267).

Diğer eyaletlerde olduğu gibi Bosna'da da gerekli görüldüğü zaman vergilerde her türlü değişikliğe gidilebiliyordu. Değişikliklerin bir kısmı yöreye özel de olabiliyordu. Örnek olarak Bosna yöresinde Hıristiyan halktan arak üretimi karşılığında alınan kazganiye, hamrıye ve migde vergilerini verebiliriz. 1860'lı yıllara ait belgelere göre Kazganiye, Bosna taraflarında erikten yapılan arak için alınan bir vergiydi ve elinde kazgan olup arak imal edenlerden her kazgan için 50 guruş olarak tahsil edilmekteydi. Bazı kazalarda arak imal etmeyenlerden de bu vergi alınmaktaydı. Yörede hamr üretilmemesine rağmen, hamrıye, bahçesi olan ve olmayan tüm Hıristiyan halktan hane başına 7 guruş olarak alınmaktaydı. Migde ise migdelerde satılmakta olan ve neredeyse tümü Avusturya ve Sırbistan tarafından gelen araktan alınmaktaydı. Hıristiyan ahalî çok cüzi miktarda arak imal etmekteydi. Bosna büyük meclisinde konuyla ilgili yapılan değerlendirmede, eyalette üzüm olmadığı, işlive denilen bir

tür erikten arak imal edildiği ve satıldığı ve bunun miktarının tahmin edilemediği, işlive eriğinin eyaletin her tarafında olmadığı ve olanların da tamamının arak imal etmediği, pekmez, pestil ve kuru erik gibi şeyler imal ettiği, dolayısıyla hamriye vergisinin uygun olmadığı; bu şekilde bu üç vergi kaldırılır ve yerine tek bir vergi getirilse, vergi kaybı olmasına rağmen, halkın hoşnutluğunun kazanılacağı belirtilmişti. Bu öneri hükümet tarafından da uygun görülmüş ve söz konusu vergiler kaldırılarak üretilen alkollü içeceklerden %10 oranında vergi alınması kararlaştırılmıştır (BOA, MVL 949/62: 1278; MVL 963/25: 1279). Öte yandan, 1863 yılından itibaren Hersek sancağı kazalarından yapılacak vergi tahsili için yeni bir usul belirlenmiş ve ona göre hareket edilmesi uygun görülmüştü (BOA, MVL 981/29: 1280).

SONUÇ

Bu çalışma Osmanlı devletinin Bosna-Hersek'e siyasi açıdan olduğu kadar, iktisadi ve mali açıdan da özel bir önem verdiğini göstermektedir. İmparatorluğun Avrupa'ya açılan kapısı olarak Bosna-Hersek'te, sosyal ve ekonomik hayatın istikrarını korunması Osmanlı bürokrasisinin hassas olduğu konular arasındaydı. 19. yüzyıl belgelerine bakıldığı zaman, Bosna-Hersek'te tarım, hayvancılık ve özellikle de madencilik önem kazandığı görülmektedir. İmalat faaliyetleri şehir hayatı için önemini korurken, büyük çaplı girişimler pek ortaya çıkmamıştır. Ticaret ise ekonominin önemli sektörleri arasındaydı. Dış ticaretin yanında iç ve bölgesel ticaretin de hayli canlı olduğunu gösteren deliller bulunmaktadır. Coğrafi uzaklık nedeniyle, Bosna yöresinin İstanbul'la olan ticari ve ekonomik bağlantıları diğer Rumeli bölgelerine göre daha sınırlı kalmış gözükmektedir.

Arşiv belgelerine dayalı olarak Osmanlı döneminde Bosna-Hersek'te iktisadi hayatın gelişmesinde, diğer faktörlerin yanında, yöreye özgü iki temel hususun engel teşkil ettiği söylenebilir. Bunlardan biri Osmanlı yönetiminin Avusturya ve Sırbistan başta olmak üzere Avrupalı devletlerle giriştiği mücadele nedeniyle bölgede mühim bir askeri hareketliliğin varlığıydı. Bu durum, merkezi devleti mali açıdan zorladığı kadar, yerelde de halk üzerine çeşitli yükümlülükler getirmekteydi. Diğer bir husus Bosna'nın geniş bir bölümünde yüzyıllar boyunca devam eden bir el değiştirme süreciyle birlikte, ekilebilir arazilerin küçük bir grubun eline geçmesiydi. Bu grup bölgede toprak rejimini ıslah etme ve halkın rahatlamasına, baskıların azaltılmasına dönük tüm girişimlerin önünde başlıca engeli oluşturuyordu. Merkezi devletin bölgede halkı rahatlatıp tarımsal gelişmenin önünü açabilecek girişimleri her seferinde bu kesimin direnişine takılmakta ve köklü değişiklik çabaları amacına yeteri kadar ulaşamamaktaydı.

KAYNAKÇA

Arşiv belgeleri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul).

Bab-1 Defteri, Kışlak Eminliği Defterleri (D.GNK.KŞE. d.): 24214.

Cevdet, İktisat (C.İKT): 660.

Cevdet, Maliye (C. ML): 4051; 8879, 27134; 28319, 31367.

Hariciye, Mektubi Kalemi (HR. MKT): 20/66.

İradeler, Dâhiliye (İ. DH): 131; 2102; 6592; 12936; 39961.

İradeler, Meclis-i Vala (İ. MVL): 11321; 8978; 8984.

Maliye Nezareti Defterleri (ML.d.): 1099; 1100.

Maliye Nezareti, Masarifat Defterleri (ML. MSF d.): 4138; 17348.

Maliye Nezareti, Varidat Defterleri (ML.VRD. d): 3077.

Meclis-i Vala (MVL): 241/26; 267/28; 273/40; 430/20; 949/62; 982/7; 958/88; 981/29; 1065/96; 1066/10; 1066/28.

Şura-yı Devlet (ŞD): 266/50.

Basılı Kaynaklar:

- Cevdet Paşa, (1995), *Tezâkir*, 3. Baskı, (Yayınlayan: Cavid Baysun), TTK Yayınları, Ankara.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (1992), *Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Yayın No: 7, Ankara.
- Güran, Tevfik ve Ahmet Uzun (2006), “Bosna-Hersek’te Toprak Rejimi: Eshâb-ı Alaka ve Çiftçiler Arasındaki İlişkiler”, *Belleten*, 259, Cilt: LXX - Sayı: 259, s.867-902.
- İzzetbegoviç, Aliya (2007), *Köle Olmayacağız*, (Yayın editörü: Kevser Terzioğlu) Fide Yayınları, İstanbul.
- Palairat, Michael (2000), *Balkan Ekonomileri, 1800-1914*, (Çev. Ayşe Edirne), Sabancı Üniversitesi, İstanbul.
- Yardımcı, M. Emin (2004), *Nüfus ve Arazi Tahrir Defterlerine Göre XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Bosna Livâsının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, İstanbul Ün., SBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi.